

TRABZON KÜLTÜR TARİHİ AÇISINDAN TONYA VE ÇEVRESİ*

*İbrahim TELLİOĞLU***

ÖZ

Trabzon tarih boyunca pek çok topluluğa ev sahipliği yapmış bir bölgedir. Haliyle yörede çeşitli kültürlerin izlerini görmek mümkündür. Trabzon'un sahil kesiminde ortaya çıkan yerleşim birimleri genelde ticari faaliyetler sonucu meydana gelmiş yerler olduğu için buraların nüfusu kozmopolittir. Vadilerde kurulan yerleşim bölgeleri tarım ve hayvancılığa dayalı geçim tarzının yaygın olduğu ve aynı soydan insanlar daha yoğun bulunduğu yerlerdir. İlk Çağdan itibaren Trabzon'un kültürel dokusunun şekillenmesinde bu farklılaşmanın büyük etkisi vardır. Sahilde çok kültürlü bir yapı görülürken vadilerde yüzyıllar boyu özgünlüğünü koruyan kültürler var olmuştur.

Trabzon'un kültürel dokusunda vadi ve kıyı yerleşmelerinin farkı gözüktürken vadi yerleşmeleri de kendi içerisinde ikiye ayrılır. Bunların bir kısmı Türk yerleşiminden önce iskâna açılmış vadiler olup buralarda Rum/Ortodoks kültürünün etkisi yükündür. Türklerle birlikte yerleşime açılan vadilerde ise Türk-İslam kültürü baskın durumdadır. Ağasar ve Fol vadileri bu grupta yer alır.

Tonya, Fol vadisinde Osmanlı hâkimiyetinden sonra ortaya çıkmış bir yerleşim birimidir. XV. yüzyıl öncesi dönemde bölge ıssızdır. Trabzon Rum Devleti'nin son zamanlarında Fol vadisi Türklerle Rumlar arasındaki sınır olmuştur. Osmanlıların bölgeye hâkim olmasından sonra Fol vadisi şenlenmeye başladı. Türkler tarafından kurulduğu için Tonya'nın kültürel dokusunda Türk etkisi oldukça fazladır. Bölgenin tek kültürlü yapısı Rumların da bölgeye yerleşmesiyle birlikte çeşitlenmekle birlikte Tonya'nın kültürel dokusundaki Türk yoğunluğu devam etmiştir. Fol vadisinde, Altındere ya da Kromni vadilerinde olduğu gibi Rum/Ortodoks kültürünün izleri yoğun değildir.

Anahtar Sözcükler: Trabzon, Tonya, kültürel doku, Türk, İslam, Rum/Ortodoks.

TONYA AND IT'S PERIPHERY IN TERMS OF CULTURAL HISTORY OF TREBIZOND

ABSTRACT

Trabzon is a region that has hosted many communities throughout history. Therefore, it is possible to see traces of various cultures in the region. Since the settlements in the coastal part of Trabzon were to a great extent served for the commercial activities, the

* *Gönderim tarihi: 23.12.2018. Kabul tarihi:29.01.2019.*

** *Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Tarih Bölümü, SAMSUN.
telliogluibrahim@gmail.com ORCID: 0000-0002-1796-1452.*

population of this region has been cosmopolite. Today, the settlements established in the valleys where agriculture and livestock-based livelihoods are common and people from the same lineage are more intense. This diversity has had a great effect in shaping the cultural texture of Trabzon since the early ages. It is seen that there is a multicultural structure on the shore whereas there have been cultures in the valleys having preserved their originality for centuries. As the cultural texture of Trabzon shows the difference between the valley and coastal settlements, the valley settlements can be divided into two groups. Some of these valleys were built before the Turkish settlement thereby making the Greek/Orthodox culture intense. On the other hand, Turkish-Islamic culture is dominant in the valleys with the Turkish settlement such as Agasar and Fol valleys. Tonya was an uninhabited place in the Fol Valley until the early 19th century, but it became a Turkish settlement with the domination of the Ottoman Empire. In the last period of the Trebizond Greek State, the Fol Valley became the border between the Turks and the Greeks. After the Ottomans dominated the region, the Fol Valley was opened to settlement. Since it was founded by the Turks, the Turkish influence in Tonya's cultural texture is quite considerable. Although the monocultural structure of the region diversified with the settlement of the Greeks, the Turkish prevalence in the cultural texture of Tonya continued. The traces of the Greek/Orthodox culture are not so visible in the Fol valley as that of Altındere or Kromni.

Keywords: Trebizond, Tonya, Cultural Texture, Turk, Islam, Greek/Orthodox

Trabzon Karadeniz bölgesinin en eski şehirlerinden birisidir. Pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış bu kent tarih boyunca çeşitli devletlerin hâkimiyetinde kalmıştır. İlk Çağda Roma-Pers mücadelelerinden itibaren Doğu-Batı rekabetine sahne olan bölge ticari bakımdan da İran'ın Karadeniz'e açılan kapısı konumundadır. O yüzden Trabzon limanı ilk çağdan itibaren oldukça işlek bir mevki haline gelmiştir.¹ Kolonileşme döneminde geç kurulan yerlerden birisi olmasına rağmen kısa sürede ilk koloni olan Sinop'u geçerek en önemli ticaret merkezlerinden birisi haline gelmesi bu canlılığın bir sonucudur.

İlk Çağda Trabzon ve çevresinin konumuna bakarken bir hususun altını özellikle çizmek gerekir. Türkiye'de şehircilik tarihi ele alınırken mevcut kentlerin arkeolojik geçmişi olduğuna atıfla yerleşimin kökeni antik çağlara dayandırılmaya çalışılır. Bu öylesine yaygın bir hal almıştır ki araştırma sahası İlk Çağda boş ise bile çevredeki bir Eski Çağ yerleşimi ile irtibatlandırarak bölgedeki insan izlerini geriye taşıma gibi bir genel gayret ortaya çıkmıştır. Karadeniz ve Trabzon tarih yazımı da bu durumdan nasibini almıştır.

Trabzon'un kültür tarihinin şekillenmesinde bölgenin yerleşim evriminin büyük etkisi olmuştur. Burada da şüphesiz en önemli etken yörenin coğrafi yapısıdır. Trabzon'da kıyı ve vadi yerleşmesi olmak üzere iki tür yerleşme şekli

¹ Mehmet Tezcan, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (Trabzon 3-5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon 2002, s. 71-90; Süleyman Çiğdem, "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2 (2007), s. 136- 155.

vardır. Kıyı yerleşmeleri genel itibariyle ticaret merkezleri olarak ortaya çıkmış yerlerdir. Başlangıçta ticaret ile ilgili depo, dükkân, kale, iskele gibi yapıların olduğu bu yerler zamanla büyüyerek yerleşim yerlerine dönüşmüştür. Buralarda esası ticarete dayalı bir ekonomik model oluşmuştur. Çok kültürlü bir yapının hâkim olduğu kıyı yerleşmelerinde başlangıçta tüccar sıfatıyla bölgeye gelmiş olan unsurlar zamanla yörenin yerleşimcisi ve yerlisi haline gelebilmiştir. Kıyı şehirleri de İlk Çağdan beri isimleri bilinen ve çoğunlukla büyüyüp gelişen şehirler olarak kaynaklara geçmiştir.² İlk Çağda Trabzon'dan bahsedilen kaynaklara bakıldığında genel olarak sahildeki bu merkezlerden bahsederler.³ Geri kalan yerleri ise sahille ilişkileri nispetinde dikkate alırlar.

Trabzon'da ikinci tür yerleşim şekli sahili dik şekilde kesen vadilerde ortaya çıkmıştır. Kıyı yerleşimlerine göre daha geç devirde oluşmuşlardır. Kültürel bakımdan daha millidir. Ekonomi daha çok hayvancılık ve tarım temellidir. Kıyı ile kendilerini ayırt edici kültürel unsurlar kullanmayı severler. Sahildeki yerleşim yerlerinden daha muhafazakârdırlar. Dışa kapalılıkları dolayısıyla kültürel özgünlüklerini daha uzun süre korumayı başarabilirler. Daha gözlerden uzak yaşadıkları için kaynaklarda daha az yer bulurlar.⁴ O yüzden bazen vadi yerleşmelerinin hangi zamanda ortaya çıktığını tespit etmek bile çok zor olabilir. Bir gezgin vadinin birinde oldukça gelişmiş bir şehirden bahsederken daha önce buradan kimsenin görmemiş olmamasını hayretle karşılayabilir.⁵

Tonya Eski Çağda yerleşime açılmamış bir yerdir. Günümüze kadar Tonya'nın İlk Çağdaki durumu ile ilgili olarak yazılanlar farazyelerden ibarettir. Bölgenin yer isimleri ile ilgili hazırladıkları çalışmada A. Bryer ve D. Winfield'in yaptığı değerlendirmeler buna en güzel örnektir. Doğu Karadeniz bölgesinde en kapsamlı saha araştırmasını yapan ekibe dâhil olan bu araştırmacılar, yazdıkları kitapta yöredeki Bizans yapıları ve yer isimlerine temas etmeden önce kısa bir tarihçe verirler. Bu kısımda her yerleşim yerinin ilk ortaya çıktığı zamandan Bizans devrine kadar olan tarihi gelişiminden bahsederler. Onların Tonya'nın Eski Çağı ile ilgili yazdıkları güçlü tahminlerin ötesine geçemez. Tonya tarihini anlamak için eskiden yeniye doğru değil tersine yakından geriye doğru gidilmelidir. Orta ve Eski Çağlarda bölgede yerleşim olduğuna dair kaynaklarda yeterli bilgi bulamayan yazarlar, Fol deresinin Vakkıkebir'den güneye giden yollardan birisi olarak uzun zamandır kullanıldığını düşünmekte ancak bu zaman diliminin hangi aralıkta

² Örnek olarak bkz. Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Buluncak-Piraziz*, İstanbul 2005.

³ *Arrianus'un Karadeniz Seyahati* (nşr. M. Arslan), İstanbul 2005, s. 3-35. Trabzon'un Eski Çağdaki önemi için ayrıca bkz. Osman Emir, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Trabzon 2011; Mehmet Özsait, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 35-45.

⁴ Örnek olarak bkz. Feridun M. Emecen, *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi: Ağasar Vadisi-Şalpaçarı Beşikdüzü*, Trabzon 2011.

⁵ Fallmerayer'in Trabzon'la ilgili gezi notlarında bununla ilgili pek çok örneğe rastlamak mümkündür. Bkz. Jakob Philipp Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar* (nşr. H. Salihoğlu), Ankara 2002.

bulduğunu ya da ne kadar eskiye gidebildiğini izah edememektedir. Bölgede Eski Çağda yapılmış bir kale bulunduğuna dair çeşitli bilgiler olduğunu ancak bu kaleye ait en ufak da olsa bir iz bulamadıklarını da eklemektedir. Bölgede Vakfikebir'in Fol vadisine bakan kısmında Bizans döneminden kalma bir kilisenin varlığından bahsederler ki onların yörede bulunduğu en eski sanat eseri budur. Bahsi geçen araştırmacılar için Tonya ile Fol deresi arasına konumlanan Dargeçit mevkiî Vakfikebir'den güneye giden yollar içerisinde dikkat çekici bir stratejik yerdir. Onlara göre Trabzon Kralı III. Aleksios (1349-1390) ve Şeyh Cüneyd'in bu güzergâhı kullanarak Vakfikebir'in güneyine inmiş olabilir.⁶

Fol vadisinin ıssızlığı Orta Çağ boyunca da devam eder. Doğu Roma İmparatorluğu zamanında Trabzon oldukça gelişmeye başladı. Şehrin yeni kurulan Khaldia eyaletinin başkenti olması şüphesiz bu büyümeye başlatan en önemli gelişmeydi. Romalılar kente büyük yatırım yaptılar. Trabzon önemli bir siyasi ve ticari merkez haline geldi. Buna bağlı olarak şehrin kültürel çehresi de değişmeye başladı. Bölgenin en büyük surlara sahip şehri olarak en korunaklı yer haline geldi. İran seferleri açısından harekât ve lojistik merkezi konumuna yükselmesi Romalıların bölgeye olan yatırımlarını daha da artırdı. Haliyle Rum/Ortodoks kültürü kente hâkim olmaya başladı. Özellikle VI. yüzyılda Karadeniz bölgesindeki farklı dinden toplulukların Hıristiyanlaştırılması Trabzon'daki kültürel yapının değişmesinde büyük rol oynadı. Sahil kesimindeki ticaret merkezlerinde de ekonomik canlılık arttı. Ancak buralarda benzer kültürel gelişmeler olduğunu söylemek pek mümkün değildir.

Trabzon'un siyasi, askeri ve kültürel konumu XI. yüzyılın sonlarından itibaren değişmeye başladı. Türklerin Anadolu'yu ele geçirmesi Trabzon'un Roma İmparatorluğu içerisindeki yerini farklılaştırdı. Türklerin 1080'li yılların başında Marmara Denizi'ne kadar olan yerleri ele geçirmesi Roma İmparatorluğu'nun doğu eyaletleri ile bağının bazı yerlerde kopmasına bazı yerlerde de büyük ölçüde azalmasına sebep oldu. Ani, İberya, Vaspuragan gibi Doğu ve Güneydoğu eyaletleri büyük ölçüde Türklerin eline geçerken Trabzon'un merkezi olduğu Khaldia eyaletinin de sahildeki kıyı şeridi Rumların kontrolünde kalabildi. Doğu Karadeniz sıradağlarının güneyindeki saha Türk-İslam kültürünün yayıldığı bir yer haline gelirken sahildeki merkezlerde Rum/ Ortodoks kültür tutunmayı başardı. Ancak bölge büyük ölçüde Romalıların otoritesinden çıktı.⁷ Anna Komnena'nın yakından şahitlik ettiği üzere Trabzon, Malazgirt Savaşının hemen ardından Türklerin eline düştüğünde Khaldia valisi Theodore Gabras şehri tekrar geri almayı başarmıştı. Ancak imparatorluğun içine düştüğü zor durumdan faydalanan Gabras, İstanbul ile bağlarını kopararak kendi başına hareket etmeye başlamıştı.⁸ Böylece İmpara-

⁶ Anthony Bryer-David Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I*, Washington 1985, s. 47, 153 vd.

⁷ İbrahim Telliöğlü, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2004, s. 71-94.

⁸ Anna Komnena, *Alexiad*, (nşr. B. Umar), İstanbul 1996, s. 261.

torluğun kuzeydoğu ucu da yaklaşık yüz yıl boyunca Trabzon dukleri tarafından idare edildi.⁹ 1165'te Romalılar şehre vali atayarak kontrolü yeniden sağladılar.¹⁰

XIII. yüzyıl başlarında Trabzon'un kültür tarihinde yeni bir evre başladı. 1204'te Aleksios ve David Komnenos, Gürcü Kraliçesi Tamara'nın (1184-1212) askeri desteği ile Karadeniz sahilinin büyük kısmını ele geçirerek daha önce Romalıların hâkimiyetinde olan merkezlerde hükümlanlık kurdu. Roma İmparatorluğunu yaklaşık yüz yıl boyunca idare eden bir hanedanın fertleri olarak bölgeyi idare etmeye başlayan Komnenos kardeşler, aileleri 1185'te tahttan indirilmiş olsa da hala bölgede yakından tanınmaktaydı. Bu imkânı kullanarak Trabzon'u merkez edinip Karadeniz bölgesinde hüküm sürmeye başladılar.¹¹ Ancak güney sınırı büyük ölçüde Türklerle çevriliydi. XIV. yüzyıl başlarından itibaren Çepnilerin batı sınırlarında gözükmeleriyle birlikte Rum/ Ortodoks kültürün hâkim olduğu saha daha da sınırlanmaya başladı. Moğol hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Orta Karadeniz Bölgesi'nde ortaya çıkan Hacı Emiroğlu ve Taceddinoğlu beyliklerinin doğuya doğru yayılması Komnenosları gerilettiler. Özellikle Ordu ve çevresine hâkim olan Hacı Emirli beylerinin Trabzon'a yönelik yağma akınları büyük sıkıntılara sebep olmaktaydı.¹² II. Aleksios (1297-1330) Eylül 1301'de sefere çıkarak Giresun'a kadar ilerlemiş, buradaki Çepnileri püskürterek Ordu'dan doğuya doğru yayılmakta olan Türkmenleri durdurmayı başarmıştır.¹³ Kral bununla da kalmamış ve Trabzon'un 18 km. batısında Akçaabat kıyısında Akçakale'yi inşa etmiştir.¹⁴ Böylece batıdan gelecek Türk tehdidine karşı savunma hattı oluşturmaya başlamıştır. Ancak Ordu'dan yola çıkan akıncıların Maçka üzerinden Trabzon'a ulaşması XIV. yüzyıldan itibaren Harşit Vadisinin büyük ölçüde Türklerin kontrolünde olduğunu göstermektedir.

Trabzon Rum Devleti döneminde Fol vadisi ıssızlığını korudu. Bölgede Komnenoslardan kalma bir iz bulunmaz.¹⁵ Rumlar batıdan yönelen Türk akınlarını önlemek için Hacı Emiroğlu ve Taceddinoğlu beylerine kız vererek onlarla akraba olmuştu. Ancak bu bağ ancak bir kuşakta barış tesis edilmesini sağladı. Bir süre

⁹ Bu aile ve bölgedeki hâkimiyeti için bkz. Anthony Bryer, "A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653", *University of Birmingham Historical Journal*, XII (1970), s. 164-187; Ergin Ayan, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Trabzon, 25-26 Mayıs 2005)*, I, Trabzon 2007, s. 55-66.

¹⁰ Jakop Philipp Fallmerayer, *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi*, (nşr. A. C. Eren vd.), Ankara 2011, s. 21.

¹¹ A. A. Vasiliev, "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, 11/1 (Ocak 1936), s. 3-37; Cyril Toumanoff, "On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Queen Thamar", *Speculum*, 15/3 (Temmuz 1940), s. 299-312.

¹² İbrahim Tellioglu, *Kommenosların Karadeniz Hâkimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Trabzon 2009, s. 74-105; Mehmet Bilgin, *Karadeniz Dünyası*, İstanbul 2013, s. 108 vd.

¹³ William Miller, *Son Trabzon İmparatorluğu* (nşr. N. Süleymangil), İstanbul 2007, s. 21 vd.; Sergey Pavloviç Karpov, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi* (nşr. E. Uzun), İstanbul 2016, s. 590; Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Paper*, 29 (1975), s. 143.

¹⁴ A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments*, I, s. 158.

¹⁵ Bkz. Anthony Bryer vd., *The Post Byzantine Monuments of the Pontos*, Hampsire 2002.

sonra özellikle Hacı Emiroğullarının Trabzon üzerine baskıları yoğunlaştı. Nitekim Süleyman Bey 1396/1397'de düzenlediği akında Giresun'a fethetmiştir.¹⁶ Böylece Rumların hâkimiyet alanı oldukça daraldı. XV. yüzyıl başlarından itibaren siyasi durum öyle bir hal aldı ki seyri açıkça takip edilemese de Ağasar vadisi Çepnilerin eline geçtiği sonraki bazı olaylar vesilesiyle anlaşılmaktadır. III. Aleksios 1380'de Giresun ve çevresindeki Çepnileri püskürtmek için Trabzon'dan yola çıktığında Ağasar vadisi üzerinden batıya ilerlemişti.¹⁷ Chalkokondyles'in yazdığına bakılırsa Osmanlı fethinden kısa süre önce Şeyh Cüneyd 1456'da Trabzon'u fethetmek için bölgeye geldiğinde aynı güzergâhı kullanarak yani güneyden dolaşarak şehre ulaşmıştı.¹⁸ Rumlar, sahilde Akçakale'den itibaren Trabzon'u savunabilir vaziyetteydi. Fol vadisi ise boş bir durumdaydı. Rum savunma hattının batısında, Türk geçiş alanının da doğusunda yer alan vadi adeta sınır konumundaydı. 15 Ağustos 1461'de Fatih Trabzon'u fethedip¹⁹ akabinde de Giresun'u ele geçirince bölge Osmanlı hâkimiyetine dâhil oldu. Bu konumu da ortadan kalktı.

Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte Trabzon vadileri şenlenmeye başladı. O zamana kadar esas itibarıyla tüccar unsurların kontrolünde gelişen kıyı yerleşimlerinin yanı sıra hayvancılık ve tarım esasına dayalı ekonomiyi benimseyen, konar-göçer hayat tarzına sahip Türkmenler Anadolu'nun çeşitli yerlerinden getirilerek Trabzon'a yerleştirilmeye başlandı. Konya, Karaman, Maraş, Diyarbakir gibi Osmanlı Devleti'nin rakibi konumundaki beylik ve devletlerin hâkimiyetindeki yerlerden getirilen Türkmen taifeleriyle birlikte hem Trabzon'daki Türk-İslam nüfusu artırılmış, hem de rakip unsurların nüfusu seyreltilmiştir.²⁰ Bu zorunlu iskân dışında doğudan Gürcistan üzerinden gelen Kıpçaklarla batıda Ordu'dan yayılan Çepniler de katılırsa Osmanlı hâkimiyetiyle birlikte oluşan nüfus yapısı ortaya çıkar. Bu değişim siyasi, sosyal, dinî ve kültürel bakımdan Trabzon'un çehresini oldukça değiştirmiştir. Tonya da Trabzon'un değişen yüzünün bir göstergesi olarak XVI. yüzyılın sonlarında şenlenmeye başlamış ve bu vesileyle Fol vadisi de yerleşime açılmıştır.

Tonya bir vadi yerleşimidir. Doğu Karadeniz sahilini dik olarak kesen korunaklı vadilerde İlk Çağdan itibaren birbirinden çok farklı toplulukların yaşadıkları görülmektedir. Ksenophon'un şahitliği ile Trabzon'un vadilerinde de dili, kültürü, gelenekleri, ekonomik yaşantısı birbirinden farklı pek çok İlk Çağ topluluğunun var olduğu öğrenildi.²¹ Bu halkların dış dünyayla teması o kadar azdı ki ülkelerinden geçenler ancak onları fark edebildi. Eski Çağ tarihçileri ya da coğrafyacılarının bu halklardan bahsetmemesi yaşam yeri tercihlerinden kaynak-

¹⁶ Aziz b. Erdeşir-i Esterâbâdî, *Bezm u Rezm*, (nşr. M. Öztürk), Ankara 2014, s. 506.

¹⁷ A. Bryer-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I*, s. 155.

¹⁸ Laonikos Chalkokondyles, *The Histories, II* (nşr. A. Kaldellis), Cambridge 2014, s. 309 vd.

¹⁹ Konstantin Mihailoviç, *Memoirs of a Janissary* (nşr. B. Stolz), Ann Arbor 1975, s. 118 vd.; Kritovulos, *Fatih Sultan Mehmet* (nşr. Karolidi Efendi), Trabzon 2009, s. 189 vd.; Tursun Bey, *Târih-i Ebü'l-Feth*, (nşr. A.M. Tulum), İstanbul 1977, s. 109 vd.

²⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. M. Hanefi Bostan, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.

²¹ Ksenophon, *Anabasis*, (nşr. T. Gökçöl), İstanbul 1984, s. 140-156.

lanır. Bunların yaşadığı yerler o kadar izole mekânlardır ki kültürel özgünlüklerini uzun süre koruyabilmektedirler. Trabzon'da aynı dağın iki farklı eteğinde birbirinden çok farklı kültürlere sahip topluluklara rastlanabilir. Bu durum Trabzon'un vadi yaşamındaki farklılıkların ve günümüze kadar özgünlüğünü koruyan binlerce yıllık kültürel birikimin sebebidir.

Tonya Osmanlı hâkimiyeti sırasında şenlenen bir yerdir. XVI. yüzyılın sonlarında itibaren bölge Türkler tarafından yerleşime açılmıştır. Trabzon'un fethinden 122 yıl sonrasına ait 1583 tarihli tahrirde Tonya bir köy olarak kayıtlara geçmiştir. Kumyatağı (İskenderli) mezarası da ona bağlıdır. Çevrede ise Karaağaç köyü ve ona bağlı Hola mezarası ile Şova köyü bulunmaktadır. Buradaki yerleşim daha sonra bugünkü Torul kazasının da nüvesini oluşturacaktır. 1583'teki tahmini nüfusu 1037 kişiden ibaret olup bunun 782 kişisi Müslüman diğeri gayrimüslimdir. Tonya köyünün tamamı Müslüman Türklerden oluşmaktadır. Karaağaç'ta yaşayan 236 kişinin $\frac{3}{4}$ 'ü Hıristiyan gerisi Müslümandır. Şova köyünde yaşayan 86 kişiden 55'i Hıristiyan gerisi Türk'tür. Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere kurulduğu dönemde Tonya Müslüman Türklerden oluşan bir köy iken Şova ve Karaağaç'ta Türklerle Rumlar bir arada yaşamaktaydı. Şahıs isimlerinden anlaşıldığı kadarı ile Tonya ve çevresindeki yerleşim birimlerini kuranlar Ağasar vadisindeki Çepniler ve diğer Türkmen boylarıdır.²²

Tonya'nın dil özellikleri ile ilgili çalışmalar bölgenin kültürel dokusu hakkında önemli bilgiler içerir. Trabzon ağzı ile alakalı araştırmalar göstermiştir ki Tonya'daki insanların ana dili Türkçedir. Kelimelerin cümle içerisindeki dizilişleri, sözcüklerin telaffuzu vb. unsurlardan hareket eden dilciler insanların ana dilini belirlemede zorlanmazlar. Aynı şekilde ninni, mani, ağıt gibi kültürel unsurlarla bölgenin dil kökenlerini tespit etmekte sıkıntı çekmezler. Tonya'nın belirli yerlerinde Rumca da bilinir. Ancak Rumca bilen insanların Türkçe mantığı ile bu dili kullandığı yine dilciler tarafından çok açık bir biçimde vurgulanmaktadır. Bu çalışmalarda elde edilen örneklerden yola çıkarak Rumlarla bir arada yaşayan Türklerin Rumca öğrendikleri sonucuna varan araştırmacılar bu izlerin günümüze kadar devam ettiğini vurgulamaktadır.²³ 1583'ten 1923'teki mübadeleye kadar Rumlarla iç içe yaşayan bir halkın onların dilini bilmesinden daha doğal bir şey yoktur. Hal böyleyken Karadeniz tarihi hakkında çeşitli örnekleri görülen propaganda faaliyetlerinin izleri Tonya'da kendisini gösterir. Çeşitli eserlerde ve platformda dile getirilen iddialara göre Tonya, Rum/ Ortodoksluğun hâkim olduğu bir yer iken İslamiyet'in benimsenmesi ile birlikte bölge halkının dini yapısının değişmeye başladığı ancak kültürünü koruduğu vurgulanmaktadır. Ancak bunları ileri sürenler iddialarını destekleyecek somut veriler ortaya koyamamaktadır. Bir

²² M. Hanefi Bostan, "XVI-XVII. Yüzyıllarda Tonya ve Çevresinde İskân Birimleri ve Nüfus", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 24 (2018), s. 31-38, 46.

²³ Tonya'nın dil özellikleri konusunda örnekli açıklamalar için bkz. Bernt Brendemoen, *The Turkish Dialects of Trabzon, I-II*, Oslo 2001; Necati Demir, *Trabzon ve Yöresi Ağızları, I-II-III*, Ankara 2006; Mevhibe Coşar, "Tonya Ağzı Söz Varlığı Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 24 (2018), s. 85-96.

başka deyişle herhangi bir mahalle, köy ya da kasabanın nüfus kayıtlarını ortaya koyarak “*bunlar Rum Ortodoks’u, daha sonra Müslüman oldular*” diyebilecekleri bir somut örnek gösterememektedirler. Gösteremezler de. Zira kamuoyunda yanlış anlaşıldığı gibi Trabzon’da tarihin hiçbir döneminde toplu din değiştirme olayı yaşanmamıştır. Din değiştirme kayıtları incelendiğinde çeşitli zamanlarda farklı yerlerde bazı kişiler Müftülerin huzurunda dinî vecibelerini yerine getirerek Müslüman olurlar ve bu şahıslara ait bilgiler Kadı Mahkemesi defterlerine işlenir.²⁴ Bu defterlere bakılırsa aile olarak bile din değiştirene rastlanılmaz. Haliyle bir mahalleyi, köyü ya da kasabayı din değiştirmiş olarak göstermek tarihi gerçeklerden uzaktır ve genel itibariyle kimlik kargaşası çıkarmaya yönelik bir propagandanın ürünüdür. Tonya da bu propagandadan fazlasıyla nasibini almaktadır.

Tonya’nın kültürel dokusunun şekillenmesinde Türk kültürü oldukça baskındır. Bölge halkının tamamı Müslüman olmasına rağmen İslam öncesi Türk inanışlarının yoğun bir şekilde yaşatıldığı görülmektedir. Albastı, eşik kutsama, nazar boncuğu, mezarlıklara önem verilmesi gibi Türklere ait doğacılık ve ruhçuluk simgeleri binlerce yıllık kökü olan bir birikimin Tonya’daki yansımalarıdır. Yöredeki aile yapısı geleneksel Türk aile tipinin bozulmamış örneklerindedir. Bölgede yapılan sosyolojik araştırmalarda da halkın çoğunluğunun kültürel kökleri konusu sağlam bilgilere sahip olduğunu göstermektedir.²⁵ Günümüzde Tonya’nın maddi kültür unsurları genellikle konar-göçer kültür ve hayvancılıkla ilgilidir. Bölge tereyağı, peynir gibi hayvansal ürünleri ile önemli bir marka değeri kazanmıştır. Bu da Osmanlı hâkimiyetiyle yörede ortaya çıkan sosyo-ekonomik dokunun büyük ölçüde varlığını korumasıyla alakalıdır. Tonya dendiğinde ilk akla gelen kültürel unsurlardan olan otçu göçü, kökü Orta Asya’ya dayanan kadim konar-göçer Türk yaşantısının günümüzde yaşayan unsurlarındandır. Bölgenin kültürel dokusu da aynı yapının uzantısı olarak varlığını korur. Halk oyunlarından el sanatlarına, müzik aletlerinden geleneksel kıyafetlere kadar kadim Türk kültürünün izlerini Tonya’da görmek mümkündür.

Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere Tonya, Trabzon’un Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte yükselen bir yerleşim yeridir. Haliyle Trabzon’un çeşitli yerlerinde karşımıza çıkan Roma, Helenistik ya da Komnenos kültürlerine Fol vadisinde rastlanılmaz. XV. yüzyıl başlarında Türklere Rumlar arasında sınır haline gelen bölge, 1461’den sonra Osmanlı toprağı olmuştur. Trabzon’daki Türk iskânına bağlı olarak şenlenen vadilerden birisi de Fol vadisidir. 1583’ten itibaren Türklerin yerleşime açtığı Tonya ekonominin tarım ve hayvancılık ekseninde geliştiği konar-göçer yapının sosyal hayata egemen olduğu bir yer haline gelmiştir.

²⁴ Bu konuda çeşitli örnekler için bkz. Abdullah Saydam, “Türk Toplumunda Cemaatler Arası İlişkiler ve İhtida Olayları: Trabzon Örneği (1794-1850)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 155 (Mart-Nisan 2005), s. 47-72; Kenan İnan, “Trabzon’da İhtida Olayları (1648-1656)”, *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 245-252.

²⁵ Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Ethem Yıldız-Muammer Ak, *Doğu Karadeniz’de Kültürel Kimlik (Çaykara ve Tonya Örnekleri)*, İstanbul 2000, s. 214-335.

Tonya bir vadi yerleşmesi olduğu için sahildeki bazı kasabalarda görülen çok kültürlü yapıdan farklıdır. Vadi yerleşimi olması sebebiyle dış dünyaya daha kapalı bir yer olan Tonya, Türkmenler tarafından kurulduğu için Türk-İslam kültürünün hâkim olduğu bir yerdir. Kültürel özgünlüğünü koruması sebebiyle kadim Türk inanışları bölgede yaşamaya devam eder. Torul ile bağlantısı sebebiyle Rum Ortodoksluk da bölgeye yayılmıştır. Ancak yörede Rum/Ortodoks kültürüne ait yapılar büyük çoğunlukla Tanzimat sonrasına aittir. Trabzon'un çeşitli yerlerinde görülen Roma ve Komnenos dönemi eserlere Fol vadisinde rastlanılmaz. Yaşayan unsurlar göz önünde bulundurulduğunda Tonya'nın kültürel dokusu Trabzon'un batısına hâkim olan Ağasar vadisine hatta daha da ilerideki Giresun-Ordu havalisine çok benzer.

KAYNAKLAR

- ANNA KOMMENA, *Alexiad*, (nşr. B. Umar), İstanbul 1996.
- Arrianus'un Karadeniz Seyahati*, (nşr. M. Arslan), İstanbul 2005.
- AYAN, Ergin, "Trabzon Dukalığı: Gabras Ailesi", *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (Trabzon, 25-26 Mayıs 2005)*, I, Trabzon 2007, s. 55-66.
- AZİZ B. ERDEŞİR-İ ESTERÂBÂDÎ, *Bezm u Rezm* (nşr. M. Öztürk), Ankara 2014.
- BİLGİN, Mehmet, *Karadeniz Dünyası*, İstanbul 2013.
- BOSTAN, M. Hanefî, *XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat*, Ankara 2002.
- , "XVI-XVII. Yüzyıllarda Tonya ve Çevresinde İskân Birimleri ve Nüfus", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S: 24 (2018), s. 31-62.
- BRENDEMOEN, Bernt, *The Turkish Dialects of Trabzon, I-II*, Oslo 2001.
- BRYER, Anthony, "A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653", *University of Birmingham Historical Journal*, XII (1970), s. 164-187.
- , "Greeks and Türkmens: The Pontic Exception", *Dumbarton Oaks Paper*, 29 (1975), s. 113-149.
- , WİNFİELD, David, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos, I*, Washington 1985.
- , vd., *The Post Byzantine Monuments of the Pontos*, Hampshire 2002.
- CHALKOKONDYLES, Laonikos, *The Histories, II*, (nşr. A. Kaldellis), Cambridge 2014.
- COŞAR, Mevhibe, "Tonya Ağzı Söz Varlığı Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Ş: 24 (2018), s. 85-96.
- ÇİĞDEM, Süleyman, "Eskiçağ'da Trabzon Limanı: Askeri ve Ekonomik Yönden Gelişimi ve Doğu-Batı İlişkilerindeki Rolü", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10/2 (2007), s. 136-155.
- DEMİR, Necati, *Trabzon ve Yöresi Ağızları, I-II-III*, Ankara 2006.

EMECEN, Feridun M., *Doğu Karadeniz'de Bir Vadi Boyu Yerleşmesi: Ağasar Vadisi-Şalpazarı Beşikdüzü*, Trabzon 2011.

-----, *Doğu Karadeniz'de İki Kıyı Kasabasının Tarihi Bulancak-Piraziz*, İstanbul 2005.

EMİR, Osman, *Prehistorik Dönemden Roma Dönemine Kadar Trabzon ve Çevresi*, Trabzon 2011.

FALLMERAYER, Jakob Philipp, *Doğu'dan Fragmanlar*, (nşr. H. Salihoğlu), Ankara 2002.

-----, *Trabzon İmparatorluğu'nun Tarihi*, (nşr. A. C. Eren vd.), Ankara 2011.

İNAN, Kenan, "Trabzon'da İhtida Olayları (1648-1656)", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 245-252.

KARPOV, Sergey Pavloviç, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, (nşr. E. Uzun), İstanbul 2016.

KRİTOVULOS, *Fatih Sultan Mehmet*, (nşr. Karolidi Efendi), Trabzon 2009.

KSENOPHON, *Anabasis*, (nşr. T. Gökçöl), İstanbul 1984.

MİHAİLOVIĆ, Konstantin, *Memoirs of a Janissary*, (nşr. B. Stolz), Ann Arbor 1975.

MİLLER, William, *Son Trabzon İmparatorluğu*, (nşr. N. Süleymangil), İstanbul 2007.

ÖZSAİT, Mehmet, "İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi", *Trabzon Tarihi Sempozyumu (Trabzon 6-8 Kasım 1998) Bildirileri*, Trabzon 1999, s. 35-45.

SAYDAM, Abdullah, "Türk Toplumunda Cemaatler Arası İlişkiler ve İhtida Olayları: Trabzon Örneği (1794-1850)", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 155 (Mart-Nisan 2005), s. 47-72.

TELLİOĞLU, İbrahim, *Kommenosların Karadeniz Hakimiyeti Trabzon Rum Devleti (1204-1461)*, Trabzon 2009.

-----, *Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler*, Trabzon 2004.

TEZCAN, Mehmet, "İpek Yolu ve XIV. Yüzyıla Kadar İpek Yolu Ticaretinde Trabzon'un Yeri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu (Trabzon 3-5 Mayıs 2001)*, I, Trabzon 2002, s. 71-90.

TOUMANOFF, Cyril, "On the Relationship Between the Founder of the Empire of Trebizond and the Queen Thamar", *Speculum*, 15/3 (Temmuz 1940), s. 299-312.

TURSUN BEY, *Târih-i Ebü'l-Feth*, (nşr. A.M. Tulum), İstanbul 1977.

VASİLİEV, A. A., "The Foundation of the Empire of Trebizond (1204-1222)", *Speculum*, 11/1 (Ocak 1936), s. 3-37.

YILDIZ, Ethem, Muammer Ak, *Doğu Karadeniz'de Kültürel Kimlik (Çaykara ve Tonya Örnekleri)*, İstanbul 2000.